

XORIJIY MAMLAKATLARDA PENSIYA TIZIMINI BOSHQARISH VA TARTIBGA SOLISH

Artiqov Bahodir Mahkamovich

*O'zbekiston Respublikasi Bank va moliya akademiyasi
magistratura tinglovchisi*

Annotatsiya: Ushbu tezisda Xorijiy mamlakatlarda pensiya tizimini boshqarish va tartibga solish haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Pensiya jamg'armasi, pensiya ta'minoti, pensiya tizimi, pensiya yoshi, boshqaruv, dekret ta'tili.

Har bir mamlakatda pensiya tizimi o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy va demografik holatlardan kelib chiqib shakllanadi va rivojlanadi. Shunga muvofiq ravishda pensiya tizimi tartibga solinadi va boshqariladi. Davlat tomonidan tashkil etilgan birinchi pensiya tizimi 1889-yilda Germaniya Federativ Respublikasida amalga kiritilgan. Uning o'ziga xos xususiyati shundaki, ijtimoiy sug'urta majburiy bo'lib, badallar kiritishga asoslangan, ya'ni tizimda pensiya olish huquqi ilgari to'langan badallarga asoslangan. Germaniya fuqarolari tomonidan Pensiya fondiga to'lanadigan har oylik to'lovning o'rtacha miqdori ular ish haqining 20 foizini tashkil qiladi. Bunda uning teng yarmini ish beruvchi to'laydi. Fuqaro harbiy xizmatni o'tayotgan vaqtda yoki ayollarning dekret ta'tili davomida to'lovlar davlat hisobidan amalga oshiriladi. Pensiya hisob-kitoblari individual koeffitsientlar asosida (butun mehnat faoliyatida) amalga oshiriladi. U pensiyaga chiqish yoshiga (Germaniyada pensiyaga chiqish yoshi 67 yoshni tashkil qiladi), mehnat stajiga, ish haqi miqdoriga va pensiyaning turiga bog'liq bo'ladi. Germaniyada ishlovchilarning ko'pchiligi nodavlat pensiya fondlarida ishtirok etadilar va xususiy pensiya rejalariga ega. Ilk pensiya ta'minoti Fransiya harbiy dengiz floti ofitserlari uchun 1673- yilda joriy etilgani ko'pgina manbalarda qayd etilgan. 1790-yildagi "Buyuk frantsuz inqilobi" davrida davlat xizmatchilari uchun fuqarolik pensiyasi haqidagi qonun qabul qilindi. U 30 yil mehnat stajiga ega bo'lgan va 50 yoshga to'lgan fuqarolar uchun mo'ljallangan edi. Fransiya pensiya tizimi "taqsimlanuvchi" modelga asoslangan bo'lib, bunda pensionerlarning pensiyalari iqtisodiy faol aholi to'lovlari asosida shakllanuvchi daromadlar hisobidan ta'minlanadi. Pensiya ta'minotini boshqarish davlat nazorati asosida Kasaba uyushmalari va assotsiatsiyalari tomonidan amalga oshiriladi. Pensiya badallari ish beruvchilar va ishlovchilar o'rtasida teng ulushlarda taqsimlanadi. Erkin kasb egalari, jumladan, kichik tadbirkorlik sub'ektlarining, dehqonlarning Pensiya fondiga to'laydigan har oylik to'lovlari miqdori ish haqining 16,35 foizni tashkil qiladi. Pensiyalar o'rtacha ish haqining 50 foizini tashkil qiladi. Pensiya tayinlashda so'nggi 11 yillik mehnat staji hisobga olinadi. Pensiyaning miqdori fuqaroning mehnat staji va ish haqi miqdoriga bog'liqdir. Shuni muhimki, Fransiyada minimal va maksimal davlat pensiyalari amal qiladi. Bugungi kunda minimal davlat pensiyasi taxminan yiliga 6 ming evroni tashkil qiladi, maksimal davlat pensiyasi miqdori esa bundan 2 barobar ko'pdir. Pensiyaga chiqishning minimal yoshi 60 yilni tashkil qiladi.

Fransiyada kech pensiyaga chiqishni rag'batlantiruvchi omillar amal qiladi. Fransiya Qariyalar ishlari bo'yicha vaziri Mishel Delone mamlakatda 60 yoshdan oshganlar umumiy aholi ulushida 23,4 foizni tashkil etayotganini ta'kidlar ekan, keksalarni ishlab chiqarishga faol jalb qilish masalasini ko'tardi. Ular istiqbolda, nafaqat, davlat xizmatlari uchun, balki, ko'plab kompaniyalarga ham bag'oyat foydali shaxslarga aylanishlari mumkin"ligini e'tirof etadi.

Shvetsiyada pensiyalar uch qismdan iborat: shartli-jamg'arma; jamg'arma va kafolatli. Birinchisi, ishchilar ish haqining 16 foizini tashkil etuvchi badallar hisobidan shakllanadi va bu joriy iqtisodiy vaziyat va demografik holatdan kelib chiqib, indeksatsiyalanadi. Jamg'arma qismi ham ishchilarning ish haqiga bog'liq bo'ladi, biroq, bu mablag'lar ishlovchining hisob-raqamidagi real mablag'lar bo'lib, ushbu mablag'larni nodavlat pensiya fondlari orqali investitsiyalashi mumkin. Finlyandiya pensiya tizimida asosiy o'rinni taqsimlanuvchi pensiya tizimi egallaydi. Taqsimlanuvchi pensiya tizimi bazaviy va sug'urtaviy qismga bo'linadi. Bazaviy qism milliy (davlat) pensiyaning minimal miqdorini kafolatlaydi. Mehnat pensiyasining sug'urtaviy qismi markazlashmagan bo'lib, sug'urta kompaniyasi yoki pensiya fondining tanlab olingan sxemasi bo'yicha badallar hisobiga shakllanadi. Sxemalar tarmoq, alohida korxonalar, ijtimoiy guruhlar tarzida bo'lishi mumkin. Sxemalar qisman fondlashtirilgan bo'ladi. Norvegiyada pensiyalar har bir fuqaroga davlat tomonidan to'lanadi va uning miqdori mehnat staji va ish haqi miqdoriga bog'liq bo'ladi. Bundan tashqari, mamlakatda neft hisobidan orttirilgan yuqori daromadlar joylashtirilgan Pensiya fondi mavjud. Davlat ushbu fond mablag'larini butun dunyo bo'yicha ko'chmas mulk va fond bozoriga investitsiya qiladi. Norvegiyada (Skandinaviya mamlakatlarida ham) pensiyaga chiqish yoshi ayollar uchun ham, erkaklar uchun ham - 65-67 yoshni tashkil qiladi, biroq, hukumat hozirgi kunda pensiya yoshini 70 ga etkazish choralarini ko'rmoqda. AQShda davlat pensiya tizimi hamda xususiy pensiya tizimi amal qiladi. Shunga muvofiq ravishda AQSh fuqarolari o'zini bir emas, uch turdagi pensiya bilan ta'minlaydi: davlat; xususiy jamoa (ish joyi bo'yicha) va xususiy individual (shaxsiy pensiya hisob-raqami ochish yo'li bilan). Taqsimlanuvchi (davlat pensiyasi) tizimda pensionerlar hozir ishlayotgan fuqarolar tomonidan Pensiya fondiga badallarni to'lashlari hisobiga pensiya oladilar. AQShda eng yirik davlat pensiya tizimi - umumiy Federal dastur hisoblanib, ushbu dastur iqtisodiyotning xususiy sektorida band bo'lgan barcha aholini qamrab oladi va taqsimlanuvchi tamoyilga asoslanadi. Dastur 1935-yilda qabul qilingan "Ijtimoiy sug'urta to'g'risida"gi Qonunga asosan amal qiladi va minimal pensiyani ta'minlaydi. Jamg'ariluvchi tizimga esa davlat pensiya dasturlari bilan birga xususiy pensiya dasturlari ham tegishlidir. Jamg'ariluvchi tizimdagi davlat pensiya dasturlari mahalliy organlarda va Hukumat tarkibida ishlovchi fuqarolarga mo'ljallangan. Iqtisodiyotning xususiy sektorida ishlovchilar ish joyida tashkil etiladigan qo'shimcha davlat pensiya tizimida ishtirok etishlari mumkin. Dastur belgilangan to'lovlar asosida ish beruvchilar tomonidan qilinadigan ajratmalar hisobidan shakllanadi, bunda ishlovchilar ishtirok etmaydi. Har bir AQSh fuqarosi tijorat va jamg'arma banklarda, pay fondlarida, sug'urta kompaniyalarida o'zining shaxsiy pensiya hisob-raqamini ochishlari mumkin. Shaxsiy pensiya hisob-raqamiga to'lovlarning yillik miqdorining yuqori chegarasi cheklangan bo'lib, 2000 AQSh dollarini tashkil qiladi. Ushbu hisob-raqamdagi mablag'larni 59,5

yoshgacha echib olish mumkin emas, 79,5 yoshga to'lganda esa hisob-raqam majburiy tartibda yopiladi. Hisob-raqamdagi ushbu mablag'lar soliqqa tortilmaydi, ammo, ushbu mablag'larni hisob-raqamdan echib olishda hamda hisob-raqamni yopishda jamg'arilgan mablag'lardan daromad solig'i olinadi. AQShda 1938-yilgacha tug'ilgan shaxslar uchun pensiya yoshi 65 yoshni tashkil qiladi. Aholining umrguzaronligi oshib borishi bilan "Ijtimoiy ta'minoti to'g'risida"gi Qonunga tegishli o'zgartishlar kiritildi va pensiya yoshi 67 yosh qilib belgilandi. AQSh pensiya tizimining modeli bir qancha Lotin Amerikasi davlatlarida va Portugaliyada ham amal qiladi.

Chili pensiya tizimi dunyodagi innovatsion pensiya tizimlaridan biri bo'lib, pensiya jamg'armalari shakllanishining javobgarligi ishlovchi fuqarolar zimmasiga yuklatilgan. Har bir fuqaro o'zining pensiya hisob-raqamiga ega bo'lib, ushbu hisob-raqam ishlovchilar oylik ish haqining 10 foizini tashkil etuvchi badallar hisobidan to'ldirilib boriladi. Keyinchalik ushbu mablag'lar fuqarolar xohishiga ko'ra xususiy boshqaruvchi kompaniyalar tomonidan kapitalizatsiya qilinadi. Chilida pensiya yoshi erkaklar uchun 65 yoshni, ayollar uchun 60 yoshni tashkil qiladi.

Yaponiya pensiya ta'minoti modelida byudjet hisobidan moliyalashtiriladigan davlat ijtimoiy ta'minoti muhim o'rin egallaydi. Yaponiya uch darajali pensiya tizimiga ega. Birinchisi - bu bazaviy pensiya, ya'ni bu pensiyani millati, faoliyat turi, daromadi darajasidan qat'iy nazar, mamlakatda yashovchi barcha fuqarolar olish huquqiga ega. Bazaviy pensiyalar yoshga doir (65 yoshga to'lgan va sug'urta staji mavjud bo'lgan), nogironlik hamda boquvchisini yo'qotganlik pensiya turlariga bo'linadi. Ikkinchisi - davlat va kasb pensiyalari. Buni yollanma ishchilar bazaviy pensiyasiga qo'shimcha tarzda oladilar. Uchinchisi, xususiy jamg'arib boriladigan pensiya ta'minotidir.

Yaponiyada pensiyaga chiqish yoshi 65 yoshni tashkil qilib, kech pensiyaga chiqishni rag'batlantiruvchi omillar mavjud. Masalan, fuqaro pensiya yoshiga etganidan so'ng pensiyaga chiqmasdan mehnat faoliyatini davom ettiradigan bo'lsa, pensiya miqdori mutanosib ravishda har yili oshirib boriladi.

Xitoy Xalq Respublikasida pensiyalarni dastlab chinovniklar va davlat kompaniyalari ishchilari olishgan. Keyinchalik bu tizimga bozor islohotlari natijasida xususiy sektorda ishlovchi shahar aholisi ham jalb qilingan. 2007-yilda 30 foiz aholi pensiyaga ega bo'lgan bo'lsa, qolganlarini an'anaviy tarzda farzandlari boqishgan. 2009-yilda Xitoy hukumati qishloq aholisi uchun ham pensiyalarni joriy qildi va 2012-yilga kelib pensiya tizimi aholining 55 foizini qamrab oldi. Xitoyda 2013-yilda 60 yoshdan oshgan aholi soni 202 million kishiga etdi va aholi sonining 15 foizini tashkil qilgan. Bu qatlam bilan ishlash, ularga hurmat va ehtirom ko'rsatish, jamiyat hayotidan ajralib qolmasligini ta'minlash yuzasidan Xitoy keng ko'lamlı chora-tadbirlarni allaqachon boshlagan. Xitoyda pensiya badallari aholining qishloq joylarda yoki shaharda yashashiga, davlat tashkilotida yoki xususiy kompaniyalarda ishlashiga bog'liq bo'ladi. Davlat pensiyasi miqdori o'rtacha ish haqining 20 foizini tashkil qiladi. Qishloq joylarda pensiya miqdori dehqonlarning o'rtacha oylik daromadining 10 foizini tashkil qiladi. Xususiy sektorda ishlovchilar ish haqining 8 foizi Pensiya fondiga yo'naltiriladi. Xitoyda erkaklar 60 yoshdan pensiyaga chiqadi. Boshqaruv sohasida faoliyat ko'rsatuvchi ayollar 55 yoshdan, jismoniy mehnat bilan mashg'ul ayollar 50

yoshdan pensiyaga chiqadi. Minimal pensiyani olish uchun talab etiladigan mehnat staji kamida 15 yilni tashkil qiladi.

Hozirda ko'plab mamlakatlarda pensiyaga 65 yoshdan chiqiladi. Yevropa va AQShda yaqin yillar ichida bu chegarani 70 yosh qilib belgilash nazarda tutilmoqda. "2005-yildayoq Evrokomissiya tomonidan Yevropa Ittifoqi mamlakatlari uchun pensiya yoshini bosqichma-bosqich oshirib borishi zarurligi bo'yicha tegishli tavsiyalar berilgan. 2060-yilga borib iqtisodiy nuqtai nazardan optimal variant 70 yosh atrofida bo'lishi rejalashtirilgan" Yuqoridagi holatlardan chet mamlakatlarda pensiya tizimida o'ziga xoslik va dunyoning ko'plab rivojlanayotgan davlatlari uchun tajribalar orttirishga munosib yutuqlar ham mavjudligini ko'rish mumkin. Biroq, shu bilan birga, ularda ham hal etilishi jiddiy dolzarblikka aylanib borayotgan muammolar ham yo'q emasligini ta'kidlab o'tmoq joiz. Xususan, AQSh va Yevropa davlatlarida pensiya yoshidagilarning jami aholi soniga nisbatan ulushi yil sayin ortib bormoqda. Xalqaro valyuta jamg'armasi ekspertlari hisob-kitoblariga ko'ra, insoniyatning qarishi taraqqiyotga jahon iqtisodiy inqirozidan ham yomonroq zarba bo'lishi mumkin ekan. "Moody's" baholash agentligi hisobotida keltirilishicha, "2020-yilga borib dunyoda "qari" mamlakatlar soni 13 taga, 2030- yilda esa 34 taga ko'payadi. Tahlillarga ko'ra, 2012-yilda dunyo bo'yicha 15 yoshdan 64 yoshgacha bo'lgan jami mehnatga layoqatli aholining ulushi jahon tarixida eng yuqori cho'qqiga erishgan va 66 foizni tashkil etgan. Undan keyingi yillarda esa ushbu ko'rsatkichning tobora pasayib borganligi, 2050-yilga borib uning yanada pasayib ketishi va ushbu salbiy o'zgarishlar, asosan, rivojlangan mamlakatlar hissasiga to'g'ri kelishi qayd etilgan. Bu, eng avvalo, yuqori darajada daromad oluvchi rivojlangan mamlakatlarda tug'ilishning pasayib ketishi bilan bog'liqligi asoslangan. Jumladan, ushbu davlatlarda 1950-yilda bir ayolga nisbatan to'g'ri keluvchi tug'ilgan bolalar soni 4,05 tani tashkil etgan bo'lsa, 2015 - yilda ushbu ko'rsatkich 1,8 tani tashkil etgan. 2050-yilga borib bu miqdor 1,7 tani tashkil etishi taxmin qilinmoqda"⁴¹.

Xulosa:

Dunyo amaliyotida qo'llaniluvchi "demografik dividendlar" (mamlakatdagi mehnatga layoqatli aholi yoshi va imkoniyati, demografik o'zgarishlardan dividendlar olish, mamlakatdagi mehnatga layoqatli aholi imkoniyatlaridan foydalanish jarayoni), asosan, aholining o'sishi, aholining jismoniy, intellektual va boshqa imkoniyatlarining ortishidan, mehnatga layoqatli aholi soni va ulushining ortishidan hamda ularning ichki va tashqi migratsiyasidan samarali foydalanib kelgan rivojlangan mamlakatlarda ko'proq kuzatilmoqda. Aynan mana shunday davlatlarda bugungi kunda "demografik dividendlar" dan foydalanishda salbiy o'zgarishlar yuzaga kelmoqda. Xususan, 2015-yilda "demografik dividendlar" olishdan keyingi bosqichdagi bu kabi mamlakatlarda mehnatga layoqatli aholining o'sish sur'ati atigi 0,7 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2050-yilga borib bu ko'rsatkich 22.foizga tushib ketishi taxmin qilinmoqda. Bu esa aynan hozirgi kunning o'zida ushbu mamlakatlarda avvallari iqtisodiy o'sishni rag'batlantirgan "demografik dividendlar" endilikda "demografik soliqlar"ga o'zgarayotganligini, ya'ni pensiya yoshidagi aholi soni yil sayin ortib borgani holda ularni pensiya bilan ta'minlash xarajatlarining tobora ortib borayotganligini ko'rsatadi. Bu esa rivojlangan mamlakatlarda ish bilan bandlik va pensiya tizimida o'ziga xos bog'liqlik va muvozanatni ta'minlash bo'yicha yangicha islohotlar olib borilishini

taqozo etadi. O‘z navbatida, qarish jarayoni faqat rivojlangan davlatlarga xos emas. “Rossiya, Tailand, Chili va Xitoyda ham demografik ahvol yomonlashmoqda. Hatto, nisbatan yosh hisoblangan Braziliya va Turkiya ham qarimoqda”⁴². Fransiyada pensiya yoshi 60 yosh qilib belgilangan bo‘lsa-da, ammo, sobiq Prezident N.Sarkozi uni 62 yoshga ko‘tarish bo‘yicha qaror qabul qilgan edi, yangi saylangan Prezident F.Olland ham bu siyosatni izchil davom ettirmoqda. “Agar hukumatlar 2050-yilga qadar pensiya yoshini ko‘tara olmasa, Yevropada pensiya jamg‘armalarining moliyaviy taqchilligi yiliga 100 milliard evrodan kam bo‘lmaydi”. Demak, dunyoning barcha davlatlarida ham pensiya tizimini isloh etib borish doimiy jarayonga aylanishi talab etiladi. Jahonda pensiya tizimi modellari, shakllanish tarixi, chet mamlakatlar pensiya tizimi tajribalari va xususiyatlari mazkur darslikning navbatdagi boblarida bayon qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Allayarov Sh.A., Toshmuxamedova D.A. Davlat pensiya ta‘minoti. O‘quv qo‘llanma. - Toshkent “IQTISOD-MOLIYA”, 2015. - 248 b.[1]
2. Буянова М.О., Карпенко О.И., Чирков С.А. Пенсионное обеспечение: учебное пособие для среднего профессионального образования / под общей редакцией Ю.П.Орловского. - Москва: Издательство Юрайт, 2018. - 193 с.[2]
3. Vaxabov A.V. va boshq. Pensiya tizimini rivojlantirishning xorij tajribasi. Darslik. - Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA”, 2018. - 400 b.[3]
4. Kasimova G.A., Sholdarov D.A. Pensiya ta‘minoti nazorati. Darslik. - Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA”, 2018. - 368 b.[4]
5. Kasimova G.A. Ijtimoiy sug‘urta. Darslik. - Toshkent: “IQTISOD- MOLIYA”, 2019. - 385 5.b.[5]